

СУСПІЛЬНО-ГЕОГРАФІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ

УДК 911.3

Л.Г. Руденко, Є.О. Маруняк**СУЧАСНІ ПРОСТОРОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ: ВИКЛИКИ ТА ВІДПОВІДІ****Л.Г. Руденко, Е.А. Маруняк****СОВРЕМЕННЫЕ ПРОСТРАНСТВЕННЫЕ ИССЛЕДОВАНИЯ: ВЫЗОВЫ И ОТВЕТЫ***Институт географии НАН Украины, Киев*

В статье рассматривается сущность понятия пространства, изменения, происходящие в его осознании в соответствии с современными тенденциями общественного развития. Выявлены основные вызовы для интерпретации категории «пространство» и собственно пространственного развития, обозначенные в терминологии и методологии исследованных отдельных наук и междисциплинарных направлений. Проанализированы подходы к определению пространства и его видов (географического, социального, экономического), точки соприкосновения и конфликты, сложившиеся в этой сфере. Предложено структурирование пространства по отдельным видам в соответствии с их значимостью и содержательным охватом. Обоснована важность решения вопросов пространственного развития и его оптимизации для государства и регионов.

Ключевые слова: *пространство; виды пространства; пространственное развитие; устойчивое развитие; глобализация.*

L. Rudenko, Ye. Maruniak**MODERN SPATIAL RESEARCH: CHALLENGES AND ANSWERS***Institute of Geography, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv*

The essence of the concept of space and the changes taking place in its understanding under the modern tendencies of society development are considered in the article. The main challenges for interpretation of category of "space", as well as spatial development, which are marked in terminology and methodology of some sciences and interdisciplinary directions, are revealed. The approaches to definition of space and its types (geographical, social, economic), the points of contact and the conflicts that exist in this area are analyzed. The structuring of space by its types in accordance with their significance and meaning is developed. The importance of solution of spatial development issues and its optimization for the state and regions is proved.

Keywords: *space; types of space; spatial development; sustainable development; globalization.*

Відчуття місця й часу є найважливішим орієнтиром людського існування. Будь-які зміни в цій сфері позначаються трансформаціями свідомості, соціальних зв'язків, економіки тощо.

Саме тому час і простір – категорії, усвідомлені людиною здавна; категорії, зміст яких еволюціонував, по-різному визначався, але завжди був тісно пов'язаний з потребами суспільства.

XX і, згодом, XXI століття «породили» необхідність ефективного, гнучкого управління різнорівневим економічним середовищем, формування «полюсів росту», поєднання інтересів природи і суспільства, регулювання гомогенізації та гетерогенізації соціальних і культурних явищ, а відтак, адаптації багатьох понять до нових викликів і тенденцій.

Очевидно, що поняття *простору* пов'язане зі спробами розуміння навколишнього світу та самоідентифікації. Людина намагалась усвідомити сутність світобудови, явищ, земного простору ареалів власної життєдіяльності, особистого простору. Насамперед йшлося про усвідомлення простору як фізичного середовища.

З географічної точки зору це середовище визначалося ландшафтом та племенами, етносами, народами, що освоювали певну територію. Добре

відомою є концепція географічного детермінізму, що декларувала пріоритетність впливу середовища існування на особливості соціуму, який знаходиться в цьому середовищі. Нині ми дедалі більше говоримо про вплив людини на середовище. Крім того, звичне і зрозуміле поняття простору відчутно трансформується, набуває нових вимірів, нового змісту, нової диференціації.

Зміни в людському мисленні, характеристиках суспільного розвитку викликають появу багатьох питань: розуміння простору та механізмів його організації, впливу на простір та його похідні глобалізаційних процесів (гомогенізація простору, детериторизація, маргіналізація), міждисциплінарні просторові дослідження та потреба розмежування предмета й об'єкта, термінологічного апарату. Відповідно, основними елементами такого аналізу є сутність та визначення простору, його структура, організація та динаміка, метою – оптимальне управління.

Те, що не викликає жодних дискусій, – це генезис простору як філософської категорії, що еволюціонувала від праць натурфілософії, в межах субстанціального та реляційного підходів. *За традиційним підходом простір розуміють як характеристику матерії (буття), усіх її проявів*

і рівнів, що визначає можливості руху і розвитку [4] або як фундаментальне поняття людського мислення, що відображає множинний характер існуючого світу, його неоднорідність [10].

Вважається також, що за межами математизованих природничих наук використання категорії «простір» має швидше метафоричний характер, часто вказуючи не на специфічну предметну область, а на способи досліджень, які застосовують в окремих науках, – «антропогенні ландшафти», «соціодинаміка культури», «віртуальний простір» [11].

З цим можна частково погодитися, водночас зазначивши особливе місце простору в системі географічних наук. **Геопростір** визначають як *підпростір реального фізичного простору, що також є тривимірним [8], як сукупність відносин між географічними об'єктами, що розташовані на конкретній території (геотерії) та розвиваються у часі [1], або як множину географічних об'єктів, які мають своє місцеположення, та множину відношень між ними [9, с. 167].*

Е.Б. Алаєв підкреслює [1], що поняття «**географічний простір**» розглядається в тих самих гносеологічних аспектах, що й аналогічна філософська категорія. Додамо, що це фундаментальна для географії категорія, закладена насамперед в об'єктно-предметній площині. Дійсно, сутність географічних досліджень протягом багатьох століть залишалась невід'ємною від поняття простору. Відомі традиції хорологічної концепції. Виявлення закономірностей організації природних та антропогенних компонентів, особливостей руху речовини та енергії в системах різного рангу потребувало чітких уявлень щодо просторово-часових характеристик.

Найвідчутніше цей зв'язок проявився з появою геосистемного підходу. Аналіз функціонування геосистем різного рангу є нині одним з провідних напрямів, що робить можливим комплексну оцінку проблем взаємодії суспільства і природи. Власне, просте визначення місцеположення об'єкту, його положення відносно інших об'єктів, картографування можливе лише за умов розуміння просторових відношень.

У ХХ-ХХІ ст. сприйняття простору зазнало істотних змін. З'явилися поняття соціального, економічного, культурного, етнічного, політичного, правового, ментального, інформаційного та інших видів простору. Під впливом філософії постмодерну, з позицій якої просторове середовище є недиференційованим, ацентричним, позбавленим будь-яких осей і точок [6], сформувався нові характеристики простору, просторових відношень та процесів – «простір потоків», «стиснення простору», «розмивання кордонів». Нове бачення простору виявляється у розробці методології таких міждисциплінарних напрямів досліджень як

геономіка, геоеконіміка.

Цікавим є той факт, що на початку 80-х рр. ХХ ст. Е.Б. Алаєв розумів під геоеконімічним простором географічну інтерпретацію економічного простору, під геоеконімічним полем – економічне поле, «прив'язане» до території [1, с. 258].

У визначенні відомого економіста та одного з провідних теоретиків геоеконіміки Е.Г. Кочетова **геопростір** – це методологічна категорія, уявлення про глобальний простір у вигляді сфери, в якій розгортаються закономірності функціонування глобальної економічної системи, що проявляються в реаліях світового відтворювального процесу [5, с. 495]. Так само позбавлені ознак території, як двовимірне відображення геопростору, й інші визначення в системі «нової геоеконіміки» – геоеконімічний атлас світу, геоеконімічна лімнологія тощо.

Відповідно до концепції М. Кастельса [3, с. 126], хронотоп (як єдність просторово-часового континууму) мережевого суспільства (такого, що формується на сучасному етапі цивілізаційного розвитку) не є географічним, а визначається рівнем інтеграції в глобальні мережі. Території, не включені до глобальних мереж, втрачають значимість для глобального суспільства. Домінуючі функції організуються в мережеві структури в просторі інформаційних потоків, що об'єднують їх в усьому світі.

Зважаючи на важливість територіального аспекту в розвитку продуктивних сил, це становить **першу проблему**, так само як і відмежування від властивостей фізичного простору на підставі використання нових технологій, фінансових механізмів дифузії культурних цінностей. Формується загроза відмежування суспільства від локальних середовищ його існування, що згодом формують середовище глобальне.

Нові технології та зняття митних бар'єрів дозволяють знизити матеріальні витрати на переміщення людей і товарів, підвищується ефективність управління цими потоками, в першу чергу для транснаціональних корпорацій. Водночас ресурси, їх формування та споживання, як і раніше, залишаються прив'язаними до конкретного місця, конкретної країни та регіону. Говорячи про різні конкурентні переваги, що досягаються за рахунок нових технологій, не слід забувати про території, на яких фокусуються витрати, і те, як ці витрати позначаються у глобальному просторі.

Повертаючись до визначення геопростору як фізичного простору об'єкта разом з його географічним полем, тобто ареалом, в межах якого проявляється вплив цього об'єкта, легко усвідомити, що структура і масштаби ареалу тих чи інших об'єктів можуть змінюватися, в тому числі під впливом таких факторів як інформація та інновації,

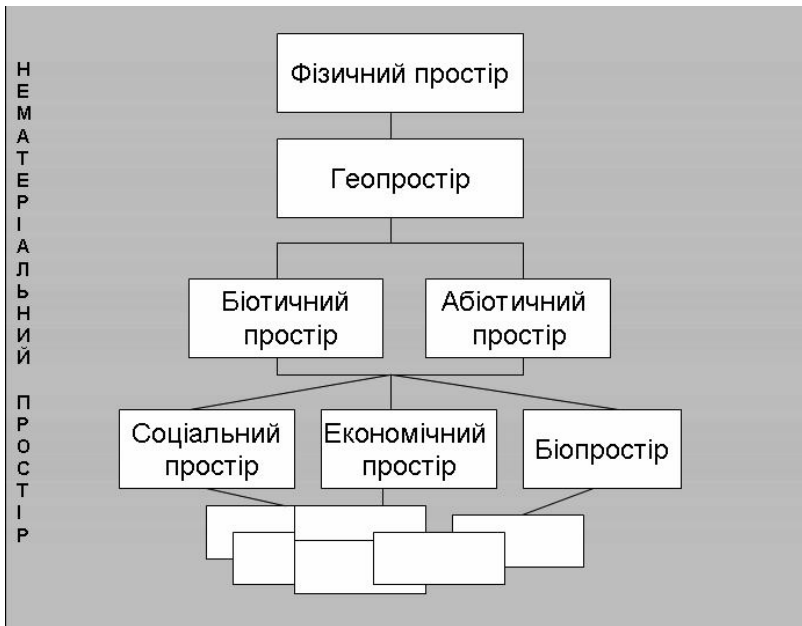

Рисунок 1. Структура простору (за видами)

водночас розвиток країни чи регіону визначається його інтегральним ландшафтом, що передбачає накладання різних просторових зрізів. Так само і динаміку простору раціональніше розуміти як динаміку полів або ареалів.

Захоплення віртуалізацією і відхід від території є однією з найпоширеніших помилок наукового дискурсу останніх років.

Другою проблемою є зазначене вище «нашарування» різних видів простору та їх трактування у різних науках. Одним із прикладів є *економічний простір*, який на думку окремих авторів «визначається сукупністю економічних відносин, що формуються на основі єдиних правил їхнього регулювання й розвиваються на території, яка не має внутрішніх економічних меж для переміщення робочої сили, капіталу, товарів і послуг», являє собою «насамперед насичену територію, що вміщує множинну об'єктів і зв'язки між ними» [2, с. 11].

Має місце підміна сутності економічного простору, що насамперед є «сукупністю економічних відносин на даній території, виражених через відносини управління» [1, с. 258], «сукупністю господарських об'єктів та відношень між ними» [9, с. 166], «сукупністю економічних, правових та інституціональних форм, що впорядковують економічну поведінку суб'єктів господарювання та відносини між ними в даному суспільстві; іншими словами, сукупністю правил, згідно з якими координуються дії окремих господарюючих суб'єктів, гармонізуються елементи і частини економіки та економічної політики у ринковій економіці», а не територія з множиною об'єктів і зв'язків [7].

Територіальність, прив'язка до території є прямою ознакою географічних досліджень і географічних об'єктів, хоча суміщення і накладання різних видів простору очевидне, так само як і процеси інтеграції географії, економіки, соціології та інших наук. Відмітимо, що ті ж самі автори стверджують: «конкретне територіальне, географічне середовище певною мірою визначає й спрямовує розвиток економічних і соціальних процесів» [2, с. 10].

З іншого боку, позитивний вплив на розвиток географічних досліджень мав місце завдяки інтеграції в них концепції *соціального простору* (П. Бурдьє), зокрема осмисленню принципів локалізації різних соціальних груп, диференціації фізичного простору відповідно до їх проекцій. «Соціальний простір вибудовується за аналогією з фізичним, однак соціальний і фізичний простори

не співпадають: люди, між якими існує величезна соціальна відстань, цілком можуть знаходитись поряд у фізичному просторі, а якісь соціальні групи можуть бути пов'язані з фізичним простором, який займають більшою чи меншою мірою» [3, с. 49]. Йдеться про особливості освоєння простору різними спільнотами, різну цінність реалізованих у фізичному просторі конструкцій, взаємодію та динаміку, зумовлену такими чинниками. Це позначилось в суспільній географії поняттями «територіальна ідентичність», «образи простору», «соціокультурні трансформації» тощо.

Складним є питання класифікації різних видів простору. Якщо для більшості гуманітарних наук розуміти під простором дещо відмінне від його визначення у фізиці, математиці (наприклад, як таке, в якому знаходяться різні поля, що діють на будь-які тіла, що в них знаходяться), варто структурувати ці «гуманітарні» уявлення щодо цього поняття. У спрощеному вигляді це представлено на рис. 1.

Як загальний рівень можливо розглядати *географічний простір (геопростір)*, що в свою чергу поділяється на кілька основних видів простору, на стикі яких формуються інші – технологічний, культурний, правовий тощо. Під *біопростором* ми розуміємо природні екосистеми. *Нематеріальний простір* – це простір енергії, ідей, інформації. Така структура не означає вищу чи нижчу значимість того чи іншого виду простору. Водночас, на нашу думку, саме географічний простір, тотожний геOVERSUM, є найбільш комплексним, таким, що охоплює природні та антропогенні системи, їх взаємовідношення.

Питання просторового розвитку, суміщення усіх його видів здавна привертало увагу суспільства і,

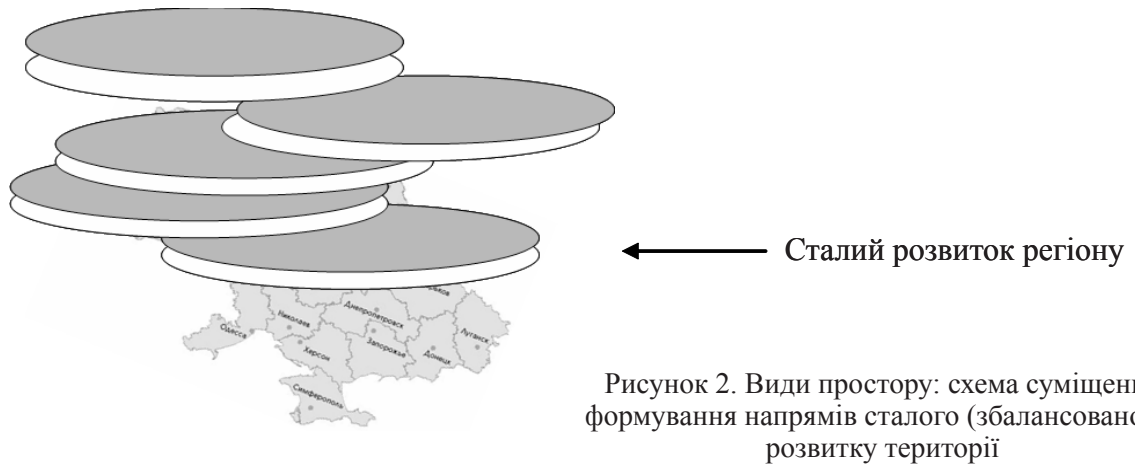

Рисунок 2. Види простору: схема суміщення формування напрямів сталого (збалансованого) розвитку території

на нашу думку, воно сьогодні знайшло свій прояв в основній парадигмі розвитку ХХІ ст. – сталому (збалансованому) розвитку. Для держав Євросоюзу вихідними документами стали рекомендації Комітету Міністрів Європи (30.01.2002 р.) та Люблянської декларації, що була прийнята на 13-й сесії Європейської конференції міністрів, відповідальних за регіональне планування (Любляна, 16-17.09.2006 р.). Йдеться про принципи «збалансованого просторового розвитку». На їх основі рекомендовано опрацьовувати при розвитку регіонів чотири аспекти збалансованого просторового розвитку: економічний, екологічний, соціальний і культурологічний.

Для конкретної території суміщення окремих видів простору матиме вигляд, схематично представлений на рис. 2.

У практичній площині зв'язок соціального, економічного та географічного просторів є надзвичайно важливим. Важко уявити більш-менш розвинену країну, що не приділяє достатньої уваги

просторовому розвитку, плануванню. Так само важко уявити реалізацію заходів у цій сфері без глибокого розуміння властивостей території, соціуму, економічних відносин – комплексного розуміння середовища.

Термін «стиснення простору», що часто вживається у значенні скорочення відстаней та витрат, насправді має ще одну, не таку очевидну грань. Внаслідок постійного освоєння земного простору, збільшення кількості населення дедалі частіше відчувається його нестача та надмірне навантаження на простір. І це позначається зростанням вартості територій та потребою оптимізації їх використання, а відповідно і міждисциплінарних оцінок.

Отже, проблеми просторового розвитку та організації постають серед низки найактуальніших для сучасного суспільства і мають вирішуватись і на державному, і на регіональному рівні, із залученням до цих процесів існуючого наукового потенціалу та громадськості.

1. Алаев Э.Б. Социально-экономическая география: Понятийно-терминологический словарь. – М.: Мысль, 1983. – 350 с.
2. Бистряков И.К., Чернюк Л.Г. Экономический простір: аспекти методологічного визначення / За ред. Б.М.Данилишина. – К., 2006. – 56 с.
3. Горин Д.Г. Пространство и время в динамике российской цивилизации. – М.: Едиториал УРСС, 2003. – 280 с.
4. Короткий філософський словник-довідник / І.П. Чорний та ін. – К., 2006. – С.140.
5. Кочетов Э.Г. Геоэкономика. Освоение мирового экономического пространства. – М., 2006. – 528 с.
6. Словарь философских терминов / Под ред. В.Г. Кузнецова – М., 2007. – С.361.
7. Сорвилов Б.В. Модели социального и экономического пространства в основных экономических концепциях Германии (Компаративный анализ, логико-генетический аспект): Дисс. ... д-ра экон. наук: 08.00.01: М., 2002. – 423 с. <http://www.lib.ua-ru.net/diss/cont/85151.html>
8. Топчиев А.Г. Пространственная организация географических комплексов и систем. – Киев- Одесса: Высшая школа, 1988. – 187 с.
9. Топчиев О.Г. Суспільно-географічні дослідження: методологія, методи, методики. – Одеса: Астропринт, 2005. – С.166.
10. Философский словарь / И.В. Андрущенко и др. – К.: А.С.К, 2006. – 1056 с.
11. Философия: энциклопедический словарь / Под ред. А.А. Ивина. – М.: Гардарики, 2006. – С. 696.